

صندوق های اعتبار خرد زنان روستایی در ایران: آموزه ای کلان از تجربه ای کوچک

پدیده فقر روستایی و نابرابری موجود بین خانوارهای شهری و روستایی از مسایلی است که باعث توجه ویژه به توسعه روستایی در سطح جهان شده است. اعتبارات خرد (Micro Credit) یکی از راهکارهای کاهش فقر از طریق انباشت پس اندازهای کوچک، اشتغال زایی و افزایش درآمد در جامعه روستایی و بخصوص در بین زنان است. این رهیافت جهانی، که هم اکنون به برنامه های مدون و الگوهای جهانی تبدیل شده است، در دو دهه اخیر توانسته به صورت فراگیر به ویژه برای زنان کم درآمد روستایی بهبود شرایط زندگی، بهبود رفاه اجتماعی و کاهش فقر را به همراه داشته باشد. صندوق های اعتبار خرد یک سازه اقتصادی - اجتماعی در سطح محلی است که به دنبال تحقق اهداف توسعه ای در راستای توانمندسازی اقتصادی - اجتماعی است. از سال ۱۳۷۸ برنامه های اعتبارات خرد روستایی در ایران از سوی دستگاه های دولتی، غیر دولتی با حمایت سازمانهای بین المللی آغاز گردید. نویسندگان به همراه گروهی از همکاران اجرایی و تحقیقاتی خود (دفتر امور زنان روستایی و مرکز تحقیقات روستایی، وزارت جهاد کشاورزی) در پانزده سال گذشته تلاشی مستمر انجام داده اند تا صندوق ها اعتبارات خرد را در مناطق روستایی ایران تاسیس و توسعه دهند. مقاله حاضر مروری گذرا بر روند تشکیل، اثرات و چالش های بیش از هشتصد صندوق اعتبارات خرد زنان خواهد داشت تا آموزه های این تجربه را منعکس نماید.

نقش و سهم زنان روستایی:

زنان روستایی و عشایری با جمعیتی حدود ۱۰ میلیون نفر، ۱۴ درصد جمعیت کشور را تشکیل می دهند. هرچند درصد جمعیت روستاها در سه دهه گذشته روند کاهشی داشته است، اما جمعیت روستایی کماکان بیش از ۲۳ میلیون نفر بوده و نسبت جمعیت زنان طی ۵ سال گذشته افزایش داشته و از ۴۹.۲ درصد در سال ۱۳۸۵ به ۴۹.۴ درصد در سال ۱۳۹۰ خورشیدی رسیده است. به علاوه نسبت جنسی که نشان دهنده تعداد مردان در برابر زنان بوده و به طور معمول بیشتر از ۱۰۰ است. در مناطق روستایی ۱۰ استان کشور پایین تر از ۱۰۰ است. در ایران نیز همانند بسیاری از کشورهای آسیایی علاوه بر مهاجرت خانوارهای روستایی به شهر، پدیده مهاجرت انفرادی مردان به صورت قطعی یا فصلی افزایش یافته است. درفصول بهار و تابستان (مهاجرت های فصلی افزایش می یابد) در بعضی از مناطق تا ۵۰ درصد خانوارهای روستایی با سرپرستی و مدیریت زنان اداره می شود. در این زمان حتی برخی فعالیت های سنگین کشاورزی مانند آماده کردن زمین، انبار کردن و سایر اموری که به طور معمول توسط مردان انجام می شود به علت عدم حضور مردان در روستا توسط زنان و

دختران صورت می گیرد. مطالعات متعدد نشان دهنده آن است که نقش اقتصادی زنان در روستاها و مناطق عشایری کشور در دهه های اخیر افزایش یافته است و میزان زنان سرپرست خانوار نیز در مناطق روستایی نیز افزایش یافته.

اگر چه مطالعه دقیق و جامعی در مورد سهم و نقش اقتصادی زنان روستایی و عشایری انجام نشده است. اما مطالعات موردی نشان می دهد که بیش از ۷۰ درصد فعالیت های مربوط به امور دام و طیور، و حدود ۴۰ درصد امور مربوط به زراعت و باغبانی به ویژه در حوزه فراوری و بیش از ۷۰ درصد تولید صنایع دستی و ۹۰ درصد فعالیت های نوغانداری توسط زنان روستایی و عشایری انجام می شود.

مواع ساختاری مشارکت زنان در فعالیت های اقتصادی

اگر چه زنان در انجام فعالیت های اقتصادی نقش موثری دارند، اما برای توسعه فعالیت های خود بیش از هر چیز نیاز به سرمایه دارند. سرمایه هرچند اندک باشد در ایجاد تحرک اقتصادی موثر است. بسیاری از صاحب نظران امر توسعه براین باورند که افراد فقیر تنها به این دلیل فقیر باقی می مانند که فاقد سرمایه اولیه هر چند کوچک برای تحرک بخشی و توسعه فعالیت های خود هستند. این امر در مورد زنان روستایی اهمیت بیشتری پیدا می کند. آنها به دلیل فقدان اسناد رسمی مالکیت، نداشتن سهم آورده و ضامن معتبر امکان استفاده از منابع مالی رسمی و قانونی را ندارند و به طور معمول در اکثر کشورهای در حال توسعه برای تامین سرمایه اولیه به منابع غیر رسمی متکی هستند. از این رو تسریع و تسهیل دستیابی آن ها به وام و اعتبار یکی از اولویت های این کشورهاست. تجربه اعتبار خرد در کشور های مختلف نشان می دهد که زنان علاوه بر استفاده از این وام ها برای توسعه فعالیت خود، با کسب عادت به پس انداز کردن، به تدریج استقلال و اعتماد به نفس لازم را برای اداره خانوار و تامین امنیت غذایی آن ها به دست می آورند. به علاوه اعتبارات خرد به عنوان یک سازه اجتماعی در تقویت شبکه روابط محلی و تحکیم روابط اجتماعی زنان موثر است. در مطالعات میدانی انجام شده در ایران مشخص شده که تنها ۵ درصد از زنان روستایی به منابع مالی و بازار رسمی سرمایه دسترسی دارند.

تجربه ای خرد، اما خردمندان:

بر اساس تجارب جهانی و ضرورت های محلی دفتر امور زنان روستایی و عشایری وزارت جهادکشاورزی از سال ۱۳۷۹ اقدام به توانمندسازی جامعه محلی به ویژه زنان روستایی و عشایری برای تشکیل صندوق های اعتبار خرد نمود و در سال های اخیر تعداد آن را گسترش داد. چنان که در حال حاضر بیش از ۸۰۰ صندوق اعتبار خرد در کشور وجود دارد. این صندوق ها اهداف ذیل را دنبال می کنند:

۱. تسهیل و تسریع دسترسی زنان روستایی به منابع مالی و اعتباری برای توسعه فعالیت های اقتصادی

۲. ترویج فرهنگ پس انداز در بین زنان روستایی و عشایری

۳. توسعه کسب و کارهای پایدار

۴. افزایش درآمد و بهبود معیشت خانوار روستایی و عشایری

۵. افزایش ضریب امنیت غذایی خانوار روستایی

۶. افزایش سطح تعامل زنان روستایی و عشایری و گسترش سرمایه اجتماعی

این صندوق ها که در سطح محلی و یک روستا تشکیل می شوند مبتنی بر اصول و چارچوب های توانمندسازی هستند و کارکرد های اقتصادی و اجتماعی را توامان پیگیری می کنند.

فرایند تشکیل صندوق از ابتدا با رویکرد جلب مشارکت زنان در امر برنامه ریزی و توانمند سازی آنان همراه بوده است. بنابراین از منظر برنامه ریزان توسعه، صندوق تنها یک منبع مالی نیست. بلکه یک سازه اجتماعی است و انتظار می رود کارکردهای اجتماعی نیز داشته باشد. در این صندوق ها هدف آن است تا با بهره گیری از فرهنگ هم یاری و کمک به هم نوع که در روستاهای ما وجود دارد، و نهادینه کردن فرهنگ پس انداز و به کارگیری آن در فعالیتهای اقتصادی، زمینه های مساعدتری برای انجام فعالیتهای مشارکتی فراهم شود. ضمانت زنجیره ای در بین زنان روستایی، فرصتی است برای افزایش سرمایه اجتماعی و تقویت اعتماد متقابل.

صندوق های اعتبار خرد برای زنان محروم و فقیری که امکان استفاده از سایر منابع را ندارند طراحی شده است، بنابراین وام های پرداختی عمدتاً وام تولیدی است که برای راه اندازی یا گسترش فعالیت اقتصادی متناسب با شرایط زندگی آن ها صرف می شود. با توجه به ضعف مالی زنان، این وام در سال های اولیه تشکیل صندوق اندک بوده است. البته با گذشت زمان و افزایش سرمایه اولیه این وام ها نیز زیادتر می شود. چنانکه در اکثر صندوق ها میزان این وام ها از ۱۰۰ هزار تومان شروع شده و هم اکنون بیشتر از یک میلیون تومان هم رسیده است. زنان روستایی با استفاده از این وام اقدام به خرید چند راس دام، تعداد محدودی کندو، اجاره زمین برای کشت و کار یا خرید پیاز گیاهان با ارزش مانند زعفران یا سایر بذور می کنند و از این طریق با گسترش دادن فعالیتهای موجود تا حدودی به اقتصاد خانواده کمک می نمایند نرخ باز پرداخت در این صندوق ها نزدیک به صد در صد است و هیچ یک از صندوق ها بامشکل عدم باز پرداخت اقساط اعضایشان مواجه نیستند. از آن جا که وام های خرد عموماً صرف کارهایی می شود که بازده آنها سریع و زود هنگام است، زنان تاثیر آن را در بهبود زندگی خود، هر چند اندک، احساس می کنند. به دلیل اندک بودن وام در بعضی از مناطق، آنها به طور گروهی وام می گیرند تا بتوانند به طور مشترک یک دستگاه جوجه کشی خریداری نموده و به پرورش مرغ بپردازند. یا با خرید یک دستگاه خشک کن اقدام به خشک کردن محصولات زراعی و باغی نموده و یک کسب کار گروهی ایجاد نمایند.

اگر چه به طور معمول فعالیت های اقتصادی اجتماعی زنان قابل تفکیک نیست. ولی در گیر شدن در یک فعالیت مستقل اقتصادی با ساز و کارهای رسمی و تعریف شده، موجب افزایش اعتماد به نفس در اعضا می شود و این باور را در آن ها تقویت می کند که ریسک پذیر باشند و از ورود به فعالیت های جدید نهراسند.

اثرات اقتصادی – اجتماعی صندوق های اعتبار خرد بر اساس نتایج برخی پژوهش های انجام شده:

مطالعات بسیاری در قالب مطالعات موردی و پایان نامه های دانشجویی به ارزیابی اثرات اقتصادی – اجتماعی صندوق های اعتبار خرد پرداختند. که به برخی از آن ها اشاره می کنیم.

بر اساس نتایج یک مطالعه، در صندوق اعتبارات خرد زنان، اعتبارات پرداختی بر درآمد خانوار اثر مثبت دارد. این اعتبارات با افزایش درآمد خانوار در کاهش فقر آنان مؤثر بوده است.

در مطالعه موسسه تحقیقات روستایی در خصوص تاثیر صندوق های خرد بر اشتغال مشخص گردید که ۸۰ درصد از زنان عضو قبل از گرفتن وام فعالیت های درآمدزا داشتند و عضویت در صندوق باعث توسعه فعالیت های آن ها شده است. ۲۰ درصد اعضا که عمدتاً از اعضای جوان صندوق بودند هیچ فعالیتی را قبل از گرفتن وام انجام نمی دادند. و دسترسی به وام موجب خود اشتغالی آن ها شده است. بنا براین، هیچکدام از اعضای صندوق ها پس از دریافت وام بدون شغل نبوده اند. آنها با استفاده از وام یا فعالیت قبلی خود را گسترش داده اند و یا فعالیت جدیدی را شروع کرده اند.

در مطالعه ای دیگر مشخص شده است که اعضای صندوق اعتبارات خرد در مقایسه با افراد غیر عضو همان روستا با داشتن قدرت تصمیم گیری بیشتر در مورد مسائل مختلفی همچون تحصیل، اشتغال، ازدواج نسبت به زنان غیرعضو از توانمندی خانوادگی بالاتری برخوردارند. اعضای صندوق اعتبارات خرد با داشتن آزادی اجتماعی بیشتر، عضویت در سازمان های رسمی و غیررسمی، شرکت در مجالس مذهبی و غیرمذهبی و... از توانمندی اجتماعی بالاتری نسبت به زنان روستایی غیرعضو برخوردارند.

چالش ها و چاره پایداری صندوق ها

عدم جایگاه حقوقی و امکان ثبت قانونی صندوق ها بعنوان یک نهاد اقتصادی و مالی مستقل عملاً امکان ارتباط و استفاده از منابع مالی از بازار رسمی سرمایه در کشور را از میان برده است در حالی که ادامه حیات صندوق ها به شدت نیازمند افزایش سرمایه است. از طرفی وارد شدن زنان به حوزه اقتصادی و مالی و اشتغال های جدید نیاز به آموزش های مهارتی و مدیریتی است که به دلیل عدم احراز شخصیت حقوقی مورد حمایت سازمان ها و موسسات آموزشی قرار نمی گیرند. اعضای صندوق نیز برای گسترش فعالیت های خود و تبدیل آن به مشاغل پایدار، با مشکلات جدی مواجه هستند.

صندوق های اعتبار خرد، علیرغم کارکردهای مثبت و کارآمدی در ازای سرمایه گذاری محدود خود هم اکنون با چالش های جدی جهت ادامه حیات خود روبرو هستند. استمرار کمک و حمایت دولت و سازمان های غیردولتی عامل بالقوه در وابستگی این صندوق ها به نهاد دولت و مداخله در امور آنها خواهد بود. از سوی دیگر بدون هدایت و حمایت صندوق ها چه در حوزه مدیریت مالی و سرمایه گذاری و توسعه و گسترش ادامه حیات آنها با تحولات عمیق مدیریتی و محیطی امکان پذیر نیست.

تجربه جهانی در زمینه پایداری صندوق های اعتبارات خرد، بیانگر این واقعیت است که عنصر پایداری صندوق ها همواره از مقوله شکل گیری و تاسیس حیاتی تر است و تجربه ما در ایران نیز بیانگر همین دغدغه است.

تجارب موفق جهانی نشانگر این موضوع است که باید در دو زمینه به صورت موثر و جدی اقدام کرد:

1- تثبیت حقوقی و جایگاه قانونی صندوق ها در نظام قانونی کشور

2- نهاد سازی سازمانی (Development Institutional) در تشکیلات صندوق ها و توانمند سازی (Capacity Building) حرفه ای اعضا.

مشکل ساختن (Networking) صندوق ها در غالب شبکه متحد و متصل می تواند در جهت پایداری و استقلال صندوق ها نقش اساسی داشته باشد، تجارب دیگر کشورها نیز شاهد همین مدعاست.

جهت حل مشکل موجود و فراهم کردن زمینه های رشد و تقویت این صندوق ها و در نهایت پایداری آنها ترتیبی اتخاذ شد تا این صندوق ها ضمن حفظ ویژگی های عمده خود شامل پس انداز محور بودن، خودگردان بودن، مشارکت جمعی در تصمیم گیری ها، ضمانت زنجیره ای و کنترل اجتماعی قابلیت ارتباط با منابع مالی رسمی جهت دسترسی به منابع مالی بیشتر را پیدا کنند. در این راستا در سال ۱۳۸۹ با بهره گیری از ظرفیت های قانونی کشور در خصوص توسعه صندوق های غیر دولتی با کمک شرکت مادر تخصصی حمایت از توسعه سرمایه گذاری در بخش کشاورزی، صندوق های اعتبار خرد تجمیع شد و صندوق ویژه زنان روستایی و عشایری در سطح شهرستان به وجود آمد و به عنوان یکی از صندوق های موضوعی منطقه ای شرکت مادر تخصصی به ثبت رسید. "**صندوق کارآفرینی امید**" نیز با حمایت های دولت تعهد نموده ضمن حمایت از صندوق های موجود، ششصد صندوق اعتبارات خرد زنان جدید نیز تشکیل که می تواند در رشد و پایداری این شبکه موثر باشد.

در زمینه توانمند سازی اعضا نیز با وجود محدودیت شدید منابع، کماکان حمایت های آموزشی از این صندوق ها در قالب اصول تسهیلگری و با تکیه بر تجارب صندوق های موفق از سوی دفتر امور زنان پیگیری های مربوطه انجام می شود که قطعاً نیازمند تقویت و احیا است. ایجاد گروه های حل مشکل و مطالعه موردی صندوق های ناموفق به صورت کلینیکی و مشاوره های مدیریتی صندوق ها نیز از اموری است که می بایست به صورت جدی از سوی تشکیلات حمایتی دولت و تشکل صندوق ها به صورت جدی دنبال گردد تا بتوان بر آسیب های مدیریتی و عدم کارایی تجاری و مالی صندوق های ناموفق فایق آمد.

✽ محمد حسین عمادی- دکتری در سیستم های توسعه، مشاور بین المللی در امر توسعه روستایی و مشاور وزیر جهاد کشاورزی

✽ فروغ السادات بنی هاشم- مشاور وزیر در امور زنان، مدیر کل دفتر امور زنان روستایی و عشایری وزارت جهاد کشاورزی